

Araştırma Makalesi / Research Article

NEOLİBERAL KÜRESELLEŞME KAPSAMINDA KALKINMA HAKKI*

Hatice PEHLEVAN BERBER¹

Öz

Eşitlikçi söylemlerle kalkınmayı yeniden inşa eden küreselleşme, uluslararası çapta pek çok girişime yol açmıştır. Bu girişimlerden biri olan kalkınma hakkı, Birleşmiş Milletlerin 1986 yılında yayınladığı Kalkınma Hakkı Bildirisi ile yasal bir zemine kavuşturulmuştur. Uluslararası diğer anlaşmalarla da kalkınma hakkı yinelenmiş ve böylece kavram güncellik kazanmıştır. Kalkınma hakkına dair yaklaşımlar içerik olarak çoğunlukla insan haklarına dayanmakta ve küresel ölçekte eşitliği, katılımcılığı ve toplumsal adaleti gözeten varsayımları ifade etmektedir. İçerdiği anlamlar bakımından, kavramın kendisi uluslararası alanda desteklenmekte, ancak aynı zamanda eleştiriye de maruz kalmaktadır. Kalkınma hakkına yönelik eleştirilerin ve neo-liberal küreselleşmenin sonucu olarak kalkınma hakkının özünün sorgulanır bir niteliğe büründüğü söylenilebilir. Kalkınmaya yönelik temel yaklaşımlar ile ortaya çıkan çelişkiler doğrultusunda, bu çalışmada neo-liberal küreselleşme eleştirilerine bağlı olarak kalkınma ve kalkınma hakkı düşünceleri eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Çalışmayla üzerinde durulan temel düşünce, küreselleşmenin sonuçları açısından kalkınmaya yönelik düşüncelerin çelişkili olduğu ve kalkınma hakkının eşitlikçi olmaktan uzak olduğudur. Mevcut çelişkiler sonucunda neo-liberal küreselleşmenin mevcut eşitsizliği pekiştirerek yeni sorunlara yol açtığı ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Kalkınma Hakkı, Azgelişmişlik, Küreselleşme, Neo-liberalizm.

RIGHT TO DEVELOPMENT WITHIN NEOLIBERAL GLOBALIZATION

Abstract

Globalization, which reconstructs development with egalitarian expressions, leads many attempts throughout international arena. Right to Development, one of the these attempts, is set on legal basis with the Declaration of Right to Development by United Nations in 1986. It is also recurred through other international conventions and so it gained its currency. Approaches regarding right to development depend mostly on the human rights for its content and reflect assumptions which seek equality, participation and social justice on global scale. In terms of the thoughts that it contains, the concept's itself is supported all around the World but it is criticised at the same time. It can be said that the nature of right to development has become interrogable as the result of the criticisms and neo-liberal globalization. In line with the main approaches and contradictions around them, this paper handles development and right to development concepts critically depending on the criticisms towards neo-liberal globalization. The emphasis underlined by this study is that the approaches to development are contradictory in terms of globalization consequences and the right to development is away from being egalitarian. As the result of this conflict, it is argued that neo-liberal globalization induces new problems reinforcing existing inequality.

Keywords: Development, Right to Development, Underdevelopment, Globalization, Neo-liberalism.

* Çalışmanın hazırlanmasında katkı ve desteklerinden dolayı Dr. Öğr. Üyesi İsmail Cem Karadut'a teşekkürü borç bilirim.

¹ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, ORCID 0000-0003-0510-3095, haticepehlevan@gmail.com,

Başvuru Tarihi (Received): 05.08.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 27.01.2021

Giriş

Küresel kalkınma politikası oluşturma ve küresel eşitliği sağlama amacıyla BM tarafından 1986 yılında ilan edilen “Kalkınma Hakkı Bildirisi”, eşitlikçi bir kalkınma anlayışını vurgulayan önemli bir uluslararası uzlaşmayı ifade etmektedir. Ancak insan hakları ekseninde uluslararası alanda kabul görmüş olsa da kalkınma hakkının hukuki yönüne ve küresel eşitsizlik potansiyeline yönelik önemli itirazlar bulunmaktadır (Çelik, 2011: 465-472). Küresel eşitsizliğe dayalı eleştirilerin neo-liberal küreselleşme ile açıklanabileceği görülmektedir. Bunun nedeni, insan haklarına ve bu kapsamda kalkınma hakkına yönelik neo-liberalizmin çelişkili yaklaşımıdır. Neo-liberal ekonomi politikaları insan haklarını ve çalışmada ele alınan kalkınma hakkını kolayca göz ardı edebilmektedir. Uluslararası hukuk sorumlulukları ile ulusal ekonomik çıkarlar arasında bulunan çatışma, neo-liberalizm çerçevesinde kalkınmanın çelişkili yanını yansıtmaktadır (Freeman, 2006: 185). Neo-liberal küreselleşme kapsamında kalkınma eleştirisine dair temel düşünce, merkez ve çevre ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Bir diğer ifadeyle ulusal toplumların hepsinin aynı temel tarzda ancak farklı hızlarda geliştiği varsayılmıştır. Bu düşünceye göre bütün devletler birbirine benzer şekilde kalkınabilir ve en gelişmiş devletler daha az gelişmiş devletlere örnek olabilir. Böylece küresel ölçekte toplumsal, politik ve ekonomik bir kalkınma sağlanabilir. Ancak bu görüş, dünya sistemlerinin analiziyle ortaya çıkan düşünceler sonucunda sorgulanır hale gelmiştir. Uluslararası ticaretin eşitler arasındaki bir ticaret olmadığı ve merkez ülkelerin çevre ülkelere göre daha güçlü olması nedeniyle eşitsiz bir mübadele sergilendiği (Wallerstein, 2005: 27-29) düşüncesi kalkınma kavramına yönelik eleştirilerin altyapısını yansıtmaktadır. Çalışmada ele alınan literatür tartışmalarının üzerinde durduğu temel nokta, kalkınma hakkının neo-liberal küreselleşme döneminde amaçlarına ulaşmaktan uzak olması yönündedir. Kalkınma hakkının eşitlik ilkesine dayanmasına rağmen, neo-liberal küreselleşme pratikleri bu eşitliği sağlayamamaktadır. Küresel eşitsizliğin olduğu nokta en basit haliyle şu şekilde ifade edilebilir: “Dünyadaki en zengin 1.000 kişinin toplam varlığı en fakir 1,5 milyar insanınkinin neredeyse iki katıdır.” Bir diğer ifadeye göre ise “nüfusun en zengin yüzde 20’si üretilen malların yüzde 90’ını tüketirken, en yoksul yüzde 20’lik kesimde bu oran yüzde 1’dir”. Eşitsizlik uluslararası azalırken ulusların kendi içinde artarak devam eden bir yönelime girmiştir ve dünyanın en zenginleri ile en fakirleri arasındaki fark ile ülkelerin kendi içindeki gelir farklılıkları artmaya devam etmektedir (Bauman, 2019: 14- 15). Güncel bir örnek ise BM’nin 2019 yılı için yayımladığı İnsani Gelişme Raporu’na dayanarak gösterilebilir. 21. yüzyılda insani gelişmedeki derin eşitsizliklere değinen söz konusu rapor, eşitsizliği sadece ekonomik göstergelerle değil sağlık, eğitim, teknoloji gibi diğer alanlar üzerinden de sergilemektedir. Raporda günümüz koşullarındaki iyileştirmelere rağmen, insani gelişim eşitsizliğinin yeni biçimlerde görünür olduğu ve bunların yaşam boyu artabileceği ifade edilmektedir. Toplumsal ve politik ilişkilerdeki güç dengesizliği eşitsizlikleri artıran unsurların başında gelmektedir (UNDP, 2019).

Bu çalışmada, kalkınma hakkına neo-liberal düzenlemeler bakımından getirilen eleştirel boyut ele alınmaktadır. Bunun nedeni Kalkınma Hakkı Bildirisi’nin yayımlanmasına ve kabul edilmesine rağmen küresel eşitsizliğin devam ettiğini öne süren eleştirel görüşlerdir. Çalışmanın ele aldığı temel sorun, kalkınma hakkının neo-liberal küreselleşme dinamikleriyle edindiği çelişkili yapısıdır. Neo-liberal küreselleşme kalkınma hakkını ortaya çıkarmakla birlikte hakkın önündeki engelleri de doğurarak bir çıkmaza işaret etmektedir. Çalışmanın temel amacı kalkınma hakkının küresel ekonomik gelişmeyi eşitleyen güçlü varsayımlarına rağmen, neo-liberal düzenlemelerin etkisiyle ortaya çıkan çelişkileri vurgulamaktır. Ayrıca çalışma, eşitsizlik yaratan mevcut koşulların ele alınmasıyla kalkınma kavramına neo-liberal küreselleşme açısından eleştirel bir bakış sunma ve küresel kalkınmayı teşvik edecek potansiyelleri ortaya koyma amacı taşımaktadır. Küresel eşitsizliği istatistiksel olarak ortaya koyma amacıyla yapılan nicel analizler literatürde önemli bir yer edinmekle birlikte, mevcut çelişkilerin toplumsal ve

siyasal boyutları da görünür haldedir. Nitel değerlendirmeler ışığında çalışmada öncelikle kalkınma hakkı kavramına değinilip kavramın temel unsurlarına yer verilmektedir. Devamında, kalkınma hakkının kavramsal içerikleriyle güçlü yanlarına rağmen, neo-liberal küreselleşme dinamikleriyle ortaya çıkan çelişkili düşünceler üzerinde durulmaktadır. Sonuç kısmında mevcut çelişkiler üzerinden bir değerlendirme yapılarak uygulamaya dair önerilen düşüncelere yer verilmektedir. Ortaya çıkarılan temel sonuca göre kalkınma hakkının güçlü yanlarına rağmen, etkinliğinin tartışmalı olduğu ifade edilebilir.

1. Kalkınma Düşüncesine Bağlı Olarak Kalkınma Hakkı

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygın olarak kullanılmaya başlayan kalkınma kavramı, uygulamadaki sorunlar nedeniyle net bir yaklaşımın olmadığı bir alanı ifade etmektedir. 1986 yılında BM tarafından yayımlanan bildirinin tanınması, kalkınma hakkına dair tartışmaların son bulduğu bir uzlaşmayı ifade etmemektedir. Bununla birlikte zaman içerisinde meydana gelen farklı koşullardan farklı sorunlar ortaya çıkmış ve çeşitli bağımsız çalışma örgütlerinin kurulmasına ek olarak 1993 Viyana Konferansı, Kopenhag Zirvesi gibi diğer oluşumlar yer almıştır (Sengupta, 2000: 555). Kalkınma hakkının uluslararası alanda önemli bir gündem maddesine dönüşmesi, çeşitli sözleşme ve bildirimlerde sıklıkla yinelenmesiyle gerçekleşmiştir. Küresel ekseninde bir hak niteliği taşıması nedeniyle kalkınma kavramı yeni boyutlar kazanmıştır.

Kalkınma hakkı, 1986 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanan 10 maddelik Kalkınma Hakkı Bildirisi'nin 1. maddesinde şu şekilde tanımlanmaktadır: "Kalkınma hakkı, her insanın ve tüm halkların katılma hakkına sahip olması temelinde, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi gelişmeye katkı sunan ve tüm insan haklarının ve temel özgürlüklerin bir bütün olarak anlaşılabilirliği vazgeçilmez bir insan hakkıdır." İnsan hakkı olarak kalkınma, Uluslararası İnsan Hakları Şartlarını, insanların doğal kaynak ve zenginlikler üzerindeki egemenliklerini vazgeçilmez bir hak olarak uygulayarak kendi kaderlerini belirleme hakkının tam olarak gerçekleştirilmesini ifade eder (Declaration on The Right To Development, 1986). Her ne kadar 1986 yılında yayınlanan bildiri ile tanınır hale gelmiş olsa da kalkınma hakkı, ilk olarak 1944 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü'nün amaçları doğrultusunda öne sürdüğü Filadelfiya Bildirgesinde (Philadelphia Declaration) belirtilmiştir. Tarihsel gelişimi ile birlikte kalkınma hakkı, hakka ve insan haklarına dair çeşitli tartışmalardan da etkilenecek şekilde 1986 yılında benimsenmiş ve kalkınmanın diğer insan haklarından ayrılmayan bir hak olduğu yönünde adımlar atılmıştır (Sengupta, 2002: 838-840). Uluslararası hukuk tarafından düzenlenen kalkınma hakkı, bir ülkede yaşayan insanların toplu olarak daha iyi yaşam şartlarına sahip olması fikrinin bir insan hakkı olarak tanımlanması sonucunda ortaya çıkmaktadır. İktisadi gelişme anlamının ötesine işaret eden kalkınma hakkı, yaşam şartlarına ilişkin olan haklar, çalışma şartlarına ilişkin haklar, kaynaklara eşit şartlarda ulaşma imkânı ve katılım olmak üzere dört grup hakkı kapsamaktadır (Aral, 2001: 135-136).

Kalkınma hakkının bileşenlerini irdeleyen Sengupta'ya (2002: 846) göre kalkınma hakkı, insan haklarının her birinin ve onların bütününe gerçekleşmesine yol açan, hak bazlı bir tarzda yürütülmesi gereken, uluslararası insan hakları standartlarına göre karar vermede ve sürecin kazanımlarını paylaşmada eşitlikle, katılımcı, ayrımcı olmayan, şeffaf ve hesap verilebilir bir kalkınma sürecine karşılık gelir. Eşitlik bu sürecin temelidir. Kalkınmanın amaçları, sorumluların koruması ve teşvik etmesi gereken iddialar belirlenmelidir. Hak bazlı bir kalkınma yaklaşımı için ulusal ve uluslararası zorunlulukların eşgüdüm içinde olması gerekmektedir. Kalkınma hakkını uygulamanın temel sorumluluğu devletlere aittir ve kullanıcıları ise bireylerdir. Uluslararası toplulukların devletlerle iş birliği yapma görevi vardır. Son olarak geçerli bir kalkınma hakkı sağlamak için, zorunlulukların yerine getirilme yöntemleri uygun bir toplumsal düzenleme yoluyla hakların gerçekleştirilebileceği şekilde tasarlanmalıdır.

Kalkınmanın, ekonomi dışında çeşitli boyutları kapsamaya başlaması, kavramın hak açısından ele alınmasını mümkün hale getirmektedir. Bu doğrultuda kalkınmanın temel amaçlarından biri, yirmi

birinci yüzyılda artan siyasal özgürlüğe ve insan hakları söylemine rağmen aynı zamanda artış gösteren yoksulluk, yoksunluk ve baskı gibi sorunları ortadan kaldırmaktır. Kalkınmayı özgürlüğün temelini yerleştiren Sen, bireysel özgürlüğü toplumsal bir taahhüd olarak görmektedir. Bu açıdan özgürlüğün genişlemesi hem kalkınmanın temel aracı hem de öncelikli amacı olarak görülmektedir. Kalkınma, özgürlük yoksunluğu biçimlerini ortadan kaldırır. Temel özgürlük yoksunluklarının ortadan kaldırılması, kalkınmanın üzerine dayandığı temel düşüncelerden birisidir (Sen, 2004: 13-14). Kalkınma, daha kapsamlı bir açıdan ele alındığında kalkınmanın başarısı, tamamen insanların özgür eylemliliğine bağlıdır ve ilerlemeyi belirleyen insanların özgürlükleridir. Bireysel özgürlük ve toplumsal kalkınma başarısı arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle kalkınmaya yeterli açıdan bakabilmek için gelir veya iktisadi unsurların çok daha ötesini görmek gerekir. Kalkınma, daha çok yaşam standardını yükseltmek ve özgürlükleri geliştirmekle ilgili çok boyutlu bir anlama sahiptir (Sen, 2004: 19-29).

Kalkınmaya hak bazlı yaklaşım, kalkınma ve insan haklarının birbirinden bağımsız olmadığı görüşünden hareketle, “her ikisinin de toplumsal değişimin aynı süreçlerinin kavramsal ve işlevsel olarak birbirine bağlı parçaları olduğu” düşüncesini ifade eder. Kalkınmaya dair çeşitli görüş ve teoriler bulunmakla beraber hak bazlı yaklaşımın diğerlerinden farklı yönü, bağış düşüncesinden ziyade hak talebine dayanması ve kalkınma faaliyetlerinin uygulanma yoluyla ilişkili olmasıdır. Bu doğrultuda insan hakkı olarak kalkınma, insanlara yardım etmeyi değil; insanların haklarının farkında olmalarını olanaklı hale getirmeyi vurgular. Böylece, kalkınma aktörlerinin yoksulluğa ek olarak eşitsizlik, dışlanma, toplumsal yapılar, ayrımcılık gibi sorunlar üzerinde durmalarını gerektirir. Kalkınmaya dair hak bazlı yaklaşım, yasal düzenlemelerin ötesindedir ve hak talebini güçlendirmek için yasal olmayan toplumsal ve politik yollar üzerinde çalışır. İnsan haklarının ahlaki tahayyülüne ışık tutan ve güç sağlayan siyasal mücadelelerle ilgilidir. Kalkınma amaçlarının insan haklarını tanımasını ve yerine getirmesini ifade eder (Uvin, 2004: 175-176). İnsan haklarının bütüncül olarak ele alınması anlamına gelen kalkınma ve hak ilişkisi birbiriyle örtüşse de Marks’a (2005: 39-40) göre kalkınma hakkı, kalkınmanın kendisinden daha fazla şeyi içermektedir. Kalkınma hakkı; planlama, katılım, kaynak paylaşımı ve uluslararası kalkınma işbirliğindeki öncelikleri içeren genel bir eleştirel kalkınma anlayışını kapsayarak kalkınmaya insan hakları temelindeki yaklaşımdan daha geniş bir perspektif sunmakta ve insani gelişmenin özü olan insanı öne çıkararak kalkınmanın öznesi haline getirmektedir. Dolayısıyla kalkınma hakkı, insan haklarına dayalı kalkınma anlayışı ile insan haklarına bütüncül bir yaklaşım sağlamaktadır.

Kalkınma hakkının sadece ekonomik anlamla sınırlanmadığı, sosyal, siyasal ve kültürel süreçlerin de gelişme içerisine dâhil edildiği görülmektedir. Bildirinin yayınlandığı yıllarda kalkınmanın ekonomik gelişme ve kişi başına düşen milli gelire ölçüldüğü düşünülürken, kalkınma hakkına dair bildirinin kalkınmaya dair hâkim düşünceleri değiştiren ve giderek önemli hale getiren bir adım olduğu ifade edilmektedir. Bildirinin ikinci maddesine göre “insan kişi olarak kalkınmanın temel öznesidir ve kalkınma hakkının aktif katılımcısı ve yararlanıcısı olmalıdır.” İnsanın kalkınma sürecinin merkezine yerleştirilmesiyle kişilerin sahip olduğu hak ve özgürlüklerin hayata geçirilmesi amaçlanmaktadır. Böylece kalkınmaya hak bazlı yaklaşım, kalkınma uygulamalarına ve düşüncelerine yeni bir boyut kazandırmıştır (Özdemir, 2006: 24-25).

Kalkınma sürecinin hedeflerini insan hakları açısından tanımlamak, haklara dair taahhüdü barındırmaktadır. Bir diğer ifadeyle söz konusu süreç içerisinde belirli bir hakkını hayata geçirmek için uygulanacak bir politika, hiçbir biçimde başka bir insan hakkının ihlaline neden olamaz. Kalkınma hedefleri insan hakkı olarak tanımlandığında, dolaylı olarak her biri eşit derecede önemli ve ulaşılması gereken hedeflere dönüşür. Ayrıca hakların bütünselliği sadece günümüzü ilgilendirmekle kalmayıp gelecek zamanları ve nesilleri de etkiler niteliktedir. Bu nedenle insan haklarının hayata geçirilmesine yönelik kalkınma politikasının toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel ve çevresel sürdürülebilirliği göz önünde tutması gerekmektedir (Özdemir, 2006: 26).

Kalkınma hakkı, nihayetinde insan haklarının ve temel özgürlüklerinin tamamen kavranabildiği katılımcı bir süreç olarak nitelendirilmektedir. İnsani gelişmeyi içeren bu bütüncül yaklaşım, dünya devletlerinin neredeyse tümüne çocukların hayatta kalması ve gelişmesi mümkün olan en iyi koşulları sağlamak gibi çeşitli yasal zorunluluklar yüklemektedir. Çağdaş kalkınma anlayışının en kapsamlı amacı yoksulluğu, açlığı ortadan kaldırmak ve BM'in öne sürdüğü hedefler doğrultusunda kalkınmayı herkese yaymaktır (Nowak, 2005: 47-48). Üzerinde durulan eşitlik ve adalet ilkeleri, Sengupta'ya (2002: 848-849) göre ekonomik büyümenin sınıflar arasındaki farklılığı pekiştirme potansiyeline karşı, kalkınmanın toplumsal göstergelerle belirlendiğini ifade eder. Kalkınma süreci insan haklarının amaçlarına dayalı olarak eşit olanakları sunmayı gerektirir ve bütün toplumun refahını artırır. Ayrımcılık ve eşitsizliğin arttığı ekonomik büyümede temel ve politik hakların ihlal edilmesi söz konusudur. Bu nedenle kalkınma hakkı eşitliğe dayalı bir toplumsal düzen iddiasını yansıtır.

2. İnsan Haklarına Bağlı Olarak Kalkınma Hakkı

İnsan hakları, kısaca “kişinin tek tek kişilerle ve iktidarla ilişkileri içinde kendi malı olarak elinde bulundurduğu, kurullarla yönetilen ayrıcalıklar” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre, insan hakları iktidar ile kişi arasındaki politik ilişkinin en önemli sonucu ve en açıklayıcı işaretidir. Dolayısıyla insan hakları sorunsalı iktidar sorunsalıdır. Çünkü kişi olmadan iktidar olamaz ve bu ilişki karşılıklı olarak zamana ve mekâna göre değişse de sürekli ve kalıcı bir haldedir (Mourgeon, 1991: 12-16).

Kalkınma kavramının insan hakları kapsamına girmesine olanak sağlayan girişimlerle birlikte BM İnsan Hakları Komisyonu tarafından yapılan düzenlemelerin etkili olduğu görülmektedir. Ortaya çıkarıldığı dönemden itibaren kavrama yönelik itirazlar bulunduğu gibi, kalkınmanın hak olarak tanınmasının getirdiği sorunlar da bulunmaktadır (Aral, 2001-2002: 137). Örneğin; hak olarak kabul edilen değer, toplumun doğasında var olduğu, bağlayıcı olduğu düşünülmektedir. Kalkınma hakkının “insan hakkı” olarak tanımlanması, uygulanabilir toplumsal düzenlemeleri ve yasal zorunlulukların yerine getirilmesini gerekli kılmaktadır (Sengupta, 2002: 842-844).

Kalkınma hakkının insan hakları alanına girmesi BM tarafından 1966 yılında hazırlanan ve 1976 yılında yürürlüğe giren “Kişi Özgürlükleri ve Sosyal Haklar Uluslararası Sözleşmesi” ile” İktisadi, Sosyal, Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi” ile başlamıştır. 10 Aralık 1948 tarihli “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi”ne yapılan bir gönderme ile kalkınma hakkı görünürlük kazanmıştır. BM Genel Kurulu'na göre adil bir düzenin gelişmesi için az gelişmişlik ortadan kaldırılmalıdır. 1986 yılındaki Kalkınma Hakkı Bildirisi az gelişmişliğin ortadan kaldırılması ve bu hakkın gerçekleşmesi için aşamalı özellikleri vurgulamaktadır. Ancak bölgesel ölçekte en açık ve somut hükümler “Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı” madde 21 ve 22'de ifade edilmektedir. Bu maddeler bütün halkların özgürlüklerine saygıya dayalı iktisadi, toplumsal ve kültürel kalkınma hakkına ve ortak gelişmeden eşit yararlanma hakkına vurgu yaparak devletlerin bu süreçteki sorumluluğunu ifade etmektedir (Kaboğlu, 1996: 44). Belirtilen haklar doğrultusunda kalkınma hakkı, Sengupta'nın ifadesiyle temel insan haklarının ayrılmaz bir parçasıdır ve insan haklarının gereği olarak diğer insanlar, kurumlar, devlet veya uluslararası toplulukların üzerindeki sorumluluğu ima eder. Dolayısıyla içerik olarak insan hakları çerçevesindeki kalkınma hakkı, devletlerin, sivil toplumun ve uluslararası toplumun evrensel standartlardaki insan haklarını yakalama ve bu hakları erişilebilir kılma yükümlülüğü kapsamına girmektedir. Kalkınmayı “hak” olarak kabul etmek, hakkın evrensel olarak uygulanabilirlik ve dokunulmazlık durumunu da tartışmaya açmaktadır (Sengupta, 2002: 843-845).

Kalkınmanın insan hakları yaklaşımından hareketle tanımlanması, öncelikle hakların bölünmezliği ilkesine dayanmaktadır. Geniş anlamda kalkınma; ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasi olarak gelişmeyi ifade etmektedir. Temel ve siyasi hakları teşvik etmek sosyo-ekonomik, kültürel haklar gibi kalkınma stratejisinin bir parçası haline gelmektedir. Kalkınmanın insan hakları yaklaşımında

bir diğer dayanak ilkesi ise sadece kalkınmanın sonuçlarından faydalanmayı değil; ayrıca bu sonuçlara yol açan sürece katılım ve katkı sağlama haklarını içermektedir. Kalkınma hakkının bu iki ilkesi kalkınmayı insan hakları açısından benimseme özelliklerinin parçasıdır. Bu özellikler; politika oluşturma süreçlerinde olması gerekenler, politikaların içeriğini belirlemeye yardımcı olacak olanlar ve politikaların uygulanmasını gözetecek olanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır (Osmani, 2005: 112-113).

Marks'a (2005: 39) göre Kalkınma Hakkı Bildirisi genel olarak, devlet politikalarının insan merkezli ve katılımcı unsurlarla dönüştürülmesini ifade eder. Özelde ise insan haklarına dayalı olarak devletlerin, ırkçılık gibi hak ihlallerinden etkilenen toplumların bu tür ihlallerle karşılaşmasına karşı kararlı adımları atması gerektiğini belirtir. Temel ve siyasi hak ihlallerinin kalkınmaya engel olması söz konusudur ancak devletlerin insan hakları ihlallerini ortadan kaldırma zorunluluğu bulunmaktadır. Kalkınma hakkının insan hakkı olması eşitlik ve adaletin olduğu bir kalkınma süreci ifade eder. Bu süreçte kararlar tüm tarafların katılımıyla alınmalıdır. Ancak kişi başına düşen verimin artması otomatik olarak böyle bir kalkınma sürecini doğurmamaktadır. Bu nedenle kalkınma hakkını gerçekleştirmek insani gelişimin de ötesine geçmektedir. Eğitim ve sağlık gibi temel ölçütlere harcanan miktarlarla yaşam koşullarının nasıl yükseldiği ve bu yükselmenin insan haklarını hangi açıdan karşıladığı kalkınma süreci açısından önemlidir (Sengupta, 2002: 851-852). Kalkınma hakkı eşitlik, adalet, katılım ve özgürlük düşüncelerinin ulusal ve uluslararası politik yaklaşımlara yüklenilen değeri oluşturur. Kalkınma hakkı süreç olarak uluslararası aktörlerin gelişmekte olan ülkelerin temel ihtiyaçlarını karşılamayı önerdiği geleneksel ekonomik kalkınmadan farklı önermeleri barındırır. Örneğin, eğer yoksulluk azaltılacaksa veya yoksullar güçlendirilecekse üretim biçiminin bu sonuçları üretecek şekilde değiştirilmesi gerekmektedir (Sengupta, 2000: 567- 568).

Üretim biçiminin değişmesi gibi köklü bir değişim için devletler tek başına yeterli olmamaktadır. Uluslararası bir ortaklık olmadan temel bir değişimden bahsetmek zordur. Sengupta, uygulamanın sorumlusunun esas olarak devletler olsa da, uluslararası işbirliğinin devletleri daha etkin hale getirmesinin mümkün olduğunu ifade ederek iş birliği sürecini açıklamaktadır. Kalkınma hakkını gerçekleştirmek bir süreç gerektirir. Uluslararası birliklerin sivil toplum yardımıyla taraf devletleri uzlaştırma görevi bulunmaktadır. Finansal, teknik ve kurumsal kaynaklar aracılığıyla giderek artan, aşama aşama ilerleyen bir kalkınma süreci söz konusu olabilir. Uluslararası işbirliği için önerilen programlar hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkelere kalkınma hakkını gerçekleştirme sorumluluğu yüklerken bu süreçte kalkınmayı insan hakkı olarak tanımlamak ve süreci bağımsız komisyonlarla denetlemek gibi öneriler sunmaktadır. Bununla birlikte temel olarak belirleyici olan siyasi olarak bu hakkı gerçekleştirme isteğidir (Sengupta, 2002: 877-878).

Kalkınma hakkının hak olup olmadığı, nasıl ve ne şekilde kullanılacağı, kullanıcıların kim olacağı ve sorumlulukların kimlerin üzerinde olacağı gibi tartışmalar sonucunda yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Mevcut sorunlar neo-liberal küreselleşmenin yükselişiyle farklı bir görünüme bürünmüştür. Şöyle ki; bir yandan kalkınma hakkına yönelik küresel konferans ve bildirimlerle çeşitli girişimlerin artmasına rağmen, diğer yandan da kalkınma hakkının uygulamada etkili sonuçlar yaratamadığı ve sömürgeciliğe olanak tanıdığı ifade edilmektedir. Ortaya çıkan eleştirel görüşlere göre kalkınma hakkı, kalkınmanın evrenselliğinden hareketle farklı açılardan yorumlanabilmektedir. Kalkınmanın uluslararası sistem içerisinde yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla dönemin koşulları çerçevesinde kavramın doğrudan muhatabı aslında siyasi bağımsızlıklarını yeni kazanmış eski sömürgelelerdir. Söz konusu ülkelerin uluslaşma süreçlerinin başarıya ulaşması için öncelikle iktisadi kalkınma sağlamaları düşüncesi uluslararası düzeyde kabul gören bir anlayıştır. Ancak kalkınmanın bir diğer yüzü, ulusal düzeyde egemen sınıflar ve yönetici elitler açısından bir meşruiyet aracı olmasıdır (Türkay, 2009: 92). Başkaya'ya (2004: 17-19) göre ise kalkınma kavramına bağlı olarak bu hak, özü itibarıyla tam olarak yeni bir düşünce olmasa da Batı İdeolojisinin bir geleneği olarak dünyanın geri kalanına sunulan doğrusal ilerleme

ve sınırsız bir büyüme paradigmasının yeni bir versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan “uygarlaşma” ve “modernleştirme” misyonunun yeni koşullarda aldığı biçim anlamına gelmektedir. Savaş sonrası dönemde sık sık kullanılan kalkınma kavramı, yeni dönemin eşitsiz ilişkilerini ve hiyerarşiyi meşrulaştıran bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Kavrama yüklenen “efsanevi” anlam neticesinde kalkınmanın mevcut olduğu ve insanların istediği olumlu bir şey olduğu düşüncesi yansıtılmıştır.

Neo-liberalizm ve insan hakları ilişkisinin ortaya çıkan sorunlarda önemli bir etkisi olduğu ifade edilebilir. Çünkü Freeman’a (2016: 171-174) göre 1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, uluslararası hukukta liberal politikalarla Keynesyen iktisadi bir araya getirmektedir. Sözleşmeye dâhil olan ekonomik hakların uygulanmasıyla ekonomik kalkınma politikaları arasındaki mesafe açılmış ve neo-liberalizmin insan hakları üzerindeki karmaşık etkisi serbest pazarın desteklenmesiyle sonuçlanmıştır. Refah devleti uygulamalarından vazgeçilmesine bağlı gelişmeler dezavantajlı grupların ve yoksulların aleyhindeki eşitsizlik sürecine yol açmıştır.

Üzerindeki tartışmalar ekseninde değerlendirildiğinde İkinci Dünya Savaşı sonrasında az gelişmiş ülkelerin önüne serilen kalkınma girişimlerinin kalkınma sürecinden çok, ulusal ve uluslararası güç ilişkileri çerçevesinde bir meşruiyet aracı olması söz konusudur. Sermayenin birikim mantığına göre belirlenen kalkınma anlayışı, ulus-devlet söyleminin yerine geçerek yeni bir sömürgecilik biçimini yansıtmaktadır (Türkey, 2009: 98-100). Bu kapsamda değerlendirilince kalkınma hakkının neo-liberal küreselleşme içinde nasıl bir rol oynadığını ele almak çalışmanın temel sorunudur.

3. Küreselleşme, Neo-liberal Gelişmeler ve Kalkınma Çelişkileri

3.1. Küreselleşme ve Neo-liberal İdeoloji

Küreselleşme kendi iç dinamikleriyle açıklanabilen kapsamlı bir alana gönderme yapar. Genel olarak karşılıklı bağımlılığın artmasıyla hız kazanan akışların ve şebekelerin olduğu ve küresel düzeyde değişimin yaşandığı toplumsal ilişkilerin kazandığı yeni görünüm olarak tarif edilmektedir. Hemen hemen bütün disiplinlerde etkisi olan bir kavram olarak küreselleşme, boyutları bakımından farklı açıdan ele alınabilmekte ve farklı alanlar üzerinden gelişimi tanımlanmaktadır. Hâkim bir şekilde kabul gören küreselleşme biçimlerinin temel alanları; siyasal, ekonomik, çevresel, askeri ve toplumsal bakımdan ele alınmaktadır (Held & McGrew, 2014: 74-144).

Neo-liberal küreselleşme, ekonomik küreselleşme sürecinde ticaretin ve sermaye akımlarının serbestleştirilmesi ve piyasa mantığının önündeki engellerin kaldırılması yoluyla hayata geçen çeşitli düşünce ve uygulama biçimlerinden beslenerek yayılan “dünya kapitalizmini” ifade eder (Yeldan, 2011: 20-21). Küreselleşme ve neo-liberalizmin piyasalaşma mantığı birbirine paralel olarak görülebilmesine karşın, küreselleşme piyasalaşma değildir. Küreselleşme toplumsal coğrafyanın dönüşümüne özgü bir anlam taşırken, piyasalaşma bu toplumsal coğrafyaya yaklaşımın bir yöntemidir. Burada küreselleşme açısından piyasa düşüncesinin yarattığı sorun, küreselleşmenin politik olması, kültürel bir homojenleşmeye yol açmaması ve toplumda eşit şekilde yayılmamasıdır. Buna rağmen mekânsal bir dönüşüm bağlamında küreselleşme “alan-üstü” şeklinde bir kavramla ifade edilebilir. Bu bağlamda alansal (coğrafi) ve toplumsal hiyerarşiler, katmanlaşmalar küreselleşmenin politik karakterini belirlemektedir (Scholte, 2005: 2-5). Küreselleşmenin neo-liberal karakterine dayalı politik gelişmeler, uluslararası bütünleşme biçimi olması bakımından küreselleşmenin burjuva ideolojisi olduğu görüşüne dayanmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde bütünleşmeyi hızlandıran neo-liberal serbest piyasa hareketlerinin küreselleşmeyi belirlediği ifade edilebilir. Neo-liberal strateji bağlamında küreselleşme, “üretim ve dolaşım alanlarında sermaye birikim sürecini dünya çapında düzenleyen dünya ekonomisine yoğun bir şekilde hakim olan sermaye türünün (mega kapital) ihtiyaçlarının bir ürünüdür” ve bu ihtiyaçları karşılayan ekonomi politikaları bütününe ifade eder (Savran, 2011: 103-106). Bu

nedenle küreselleşmenin neo-liberal bütünleşme stratejisi, içerisinde doğal olarak eşitsiz gelişmeye dayalı bir anlayışı barındırır. Küreselleşme çağrıştırdığı bütüncül anlama karşılık, spesifik anlamda şirketlerin ticaret ve yatırım önündeki engellerini kaldıran serbestleşme hareketleriyle birlikte anılabilir. Küreselleşme kavramının ve söyleminin bu tezahürdeki işlevi yarattığı anlam ve vaatlerle mal ve sermaye hareketlerinin önündeki engellerin ortadan kalkmasını sağlar (Somel, 2002: 201). Böylece neo-liberalizm ilkeleri ve uygulamaları yeterince “küreselleşmiş” bu ortamda kendisine geniş bir uygulama alanı edinmektedir.

Küreselleşmenin 1990’lardan sonra neo-liberal paradigma ekseninde ortaya çıkardığı hiyerarşik yapı, Amin’in ortaya koyduğu “beş tekelin” kullanılmasına bağlı olarak işler ve bu yolla ülkelerin dünya pazarındaki yeri belirlenir. Bu tekeller; “teknolojik tekel”, “dünya finans pazarlarının finansal denetimi”, “gezegenin doğal kaynaklarının tekelci kullanımı”, “medya ve iletişim tekelleri” ile “kitlesele yok etme silahları üzerindeki tekellerdir”. Merkez ülkelerin hâkimiyetinde olan bu beş tekel, eşitsiz bir gelişmenin varlığını kanıtlar niteliktedir (Amin, 1999: 16-18). Neo-liberal stratejinin küreselleşmeyi derinleştirmesine paralel olarak küreselleşme yeni bir hiyerarşik yapı oluşturmuştur. Bu yapı içinde kalkınma söz konusu olunca ortak bir refah seviyesinin yükseltilmesi tartışmalı bir konuya işaret etmektedir. Bunun nedeni “küreselleşme” olarak tabir edilen bu yeni yapılanmanın toplam nüfusun çok az bir kısmına egemen ve yönlendirici olma ayrıcalığı tanıyan bir siyaset ve ekonomi düzeni yaratmasıdır. Genel çıkarın yararına olduğu iddia edilen uluslararası kararların eşitlik sağlama konusunda yeterli olmadığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte küreselleşmenin ve onun hâkim ideolojisi neo-liberalizmin yaygın kabulü, kapitalist paradigmanın dünyanın tamamına egemen olması, emperyalizmin yeni biçimi olması gibi farklı değerlendirmeler, küreselleşmenin neo-liberal eksenindeki ilerleyişini sorgulanır hale getirmektedir. Böylece BM tarafından yayınlanan Ticaret ve Kalkınma Raporunda küreselleşme sürecinin küresel bütünlük sağlamak bir yana, dünya ekonomisinin genel büyüme hızını düşürdüğü ve hem ülkeler hem de bölgeler arasındaki eşitsizliği derinleştirdiği belirtilmiştir (Aydın, 2000: 20-23). Bu açıdan değerlendirildiğinde küreselleşme, toplumsal-iktisadi ve siyasi hiyerarşileri yeniden üretme eğilimi olan ve son derece eşitsiz bir biçimde ilerleyen bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Neo-liberal perspektif temelinde küreselleşme, kapitalist piyasanın evrenselleştirici gücünden beslenerek küresel refahın artacağını öne sürmektedir. Buna rağmen hem düşünce biçimi hem de uygulamaya dönük bir politika olarak neo-liberal küreselleşme, aslında devlet ile piyasalar arasındaki ilişkiyi küresel ölçekte yeniden yapılandırmaktadır. Özünde barındırdığı çelişkilerle birlikte neo-liberal bağlamda küreselleşme, devletlerin kamusal, siyasi otoritesi karşısında piyasaların özel, iktisadi gücüne ayrıcalık tanımaktadır. Siyasi bir proje olarak bu ayrıcalık sistemi, piyasaların ve egemen sınıfların lehine olacak şekilde yürütülmektedir (Colas, 2008: 124-129).

Çeşitli siyasi görüşleri etkileyen küreselleşme, bir yandan siyasi ideolojileri tehlikeye sokarken bir yandan da onlardan güç alarak yayılmaktadır. Bu bağlamda küreselleşmenin ideolojik açıdan tarafsız kalmayarak neo-liberalizm yanlısı tutumu, küresel kapitalist ekonomiyi şekillendiren gelişmeleri doğurmaktadır. Böylece, küreselleşme temelinde kapitalizm ve neo-liberalizm birbirini güçlendirerek gelişmektedir. Ortaya çıkan yeni sorunlar açısından küresel terörizm, risk ve istikrarsızlık gibi pek çok olumsuz durumun sorgulanması oldukça yaygın bir kanaati oluşturmaktadır. Bu nedenle eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilen eşitsizlik temelinde, küresel kalkınmanın ne derece mümkün olduğu da tüm bu sorunları doğuran dinamiklerden etkilenmektedir. Çünkü kapitalizm, küreselleşmenin ortaya çıktığı dönemden itibaren gelişen ve temel mekanizması eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına² bağlı olan güç ilişkilerini doğurmaktadır (Türkay, 2009: 105).

² Eşitsiz ve bileşik gelişme yasası, kapitalizmin her yerde aynı biçimde ilerlediği evrensel bir tarih anlayışı ile toplumların farklı ilişki ve düzeylerini yansıtan eşitsizlik temelli tikelliğin birleşmesini ifade eder (Savran, 2011: 271).

Boratorov'a (2004: 22-29) göre küreselleşme, birleşik gelişmeyi emperyalist ilişkilerle sürdürmektedir. Ancak burada emperyalizm kavramı ortadan kalkmakta ve küreselleşme adı altında varlığını devam ettirmektedir. Küresel olan dünya, hiyerarşik, eşitsiz ve temel öğeler arasında asimetrik bağlantılar oluşturan çatışmalı bir sisteme dayalıdır. Emperyalizmin yapısal etkileri bağımlılık ilişkilerini açıklarken, bölüşüme ilişkin çıktılar ise sömürü ilişkilerine ifade eder. Küreselleşme ile yapısal bağımlılık kavramı *karşılıklı bağımlılık* altında temsil edilir. Eşitsiz kaynak dağılımının düzeltilmesi ve toplumsal dönüşümlerin iyimser kalkınmacı programlar ve değişime yönelik girişimler aracılığıyla gerçekleştirileceği varsayılmakta ve bu yolla küreselleşme, emperyalizmin varlığını "gizlemektedir".

3.2. Küreselleşme Bağlamında Neo-Liberalizmin Yükselişi

Küreselleşmeyi belirleyen ideoloji olarak neo-liberalizm; özelleştirme, serbestleştirme ve deregülasyon yoluyla kendi özünde barındırdığı ekonomi düşüncesini ve piyasacı ideolojiyi gerçekleştirir. Çağdaş küreselleşme politikasını belirleyen bu unsurlar bağlamında neo-liberalizm sağladığı faydalara karşın zararlarla küreselleşmenin eşitsiz gelişimini pekiştiren sonuçlar doğurmuştur. İnsanların güvenliği, toplumsal adalet ve demokrasi gibi konularda neo-liberal araçlar yetersiz kaldığı gibi, fakir ülkelerde yoksulluğun sonlandırılacağına dair hedefleri de yakalayamamıştır. Bunların yanında istihdam ve çalışma koşulları, askeri güvensizlik, toplumsal eşitsizlik, fırsatlar karşısındaki yapısal eşitsizlikler neo-liberal düşüncenin yetersiz kaldığını gösteren unsurları barındırmaktadır (Scholte, 2005: 7-14).

Neo-liberal küreselleşme, serbest ticaret ve serbest piyasaya vurgu yapan ekonomik bir modelin dünya çapında yayılmasını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Devlet düzenlemelerini azaltarak kamusal girişimciliği özelleştirilmesi, uluslararası ticaret sorunlarının ortadan kaldırılması, kamusal harcamalarda kısıtlama gibi neo-liberal yaklaşımı tanımlayan uygulamalar ekonomik verimliliği ve ekonomik büyümeyi artırma amacına dayanır. Bu amaçların tutarlı bir şekilde uygulanmamasına rağmen, neo-liberal söylem küresel ekonomi politikasını hâkimiyeti altına almıştır. Tutarlı ve eşitsiz neo-liberal uygulamalar, gelişmiş ülkelerin kendi çiftçilerine büyük sübvansiyonlarda bulunurken üçüncü dünyadaki üreticilerine yönelik engelleri devam ettirmesi gibi örneklerde görülebilmektedir (Sniegocki, 2008: 322).

Mevcut eşitsiz gelişime dayalı uygulamaların yükselişi neo-liberal felsefenin özünde bulunan varsayımlara dayanmaktadır. Bu kapsamda neo-liberalizmin temel iki ilkesi, gelir bölüşümü ve toplam istihdam düzeyinin belirlenmesidir. Gelir bölüşümüyle ilgili olarak neo-liberalizm, üretim faktörlerine (emek ve sermaye) hak ettikleri kadar ödeme yapıldığını öne sürmektedir. Toplam istihdam düzeyinin belirlenmesine dair neo-liberalizm, serbest piyasalara üretim faktörlerinin verimli kullanılacağını vadeder. Bu iki ilke kapsamında neo-liberalizmin yükselişi, 1970'li yıllara kadar ekonomik, toplumsal ve sosyal hayatı şekillendiren Keynesçi sosyal devlet anlayışını sonlandırmıştır. Böylece neo-liberalizmin yayılması ve yükselişiyle iktisadi alanda hem ideoloji hem de pratik açıdan dönüşümün temelleri atılmıştır (Palley, 2008: 42-43).

Küresel kalkınmaya dair dönüşümün temelleri arasında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın Doğu ve Batı kutuplarına ayrılması, ABD'nin dünya ekonomik sistemi içerisinde hegemonyası, sömürgeleştirme süreci ve liberal bir dünya ekonomi düzeni kurma düşüncesi yer almaktadır. Bu ortamda ekonomik büyüme ve kapitalist kalkınma sürekli bir artış sürecine girmiştir. Ulus-devlet, kalkınmanın en önemli aracı halindedir ve gelişmekte olan dünyanın büyük bir bölümü kalkınma sürecine girmiştir. "Güney'in altın çağı" şeklinde ifade edilen bu süreç, yüksek ekonomik büyüme oranı ve gelişmedeki önemli adımlarla 1960-1970'li yıllara kadar sürmüştür (Petras & Meltmeyer, 2006: 16). 1970'lerden itibaren piyasa ilişkilerinin artmasına bağlı olarak dünya kapitalizmini oluşturan neo-liberal küreselleşmenin sürece yön veren iktisadi

dinamiklerinde yaşanan krizler etkili olmuştur. Bu krizler; yüksek birikim temposunun yarattığı aşırı üretime dayalı kriz, söz konusu dönemin sermaye/emek çelişmesini belirleyen Fordist endüstriyel ilişkilerin büyüttüğü kar sıkışması, uluslararası kapitalist rekabetin yoğunlaşması ve yükselen finansal sermaye ve spekülasyon birikim tercihlerinin sanayi yatırımlarının önüne geçmesi şeklindedir (Yeldan, 2011: 21). Dünya kapitalizmini yönlendiren ülkeler dâhil dünyanın her yerinde yaşanan kapitalist kriz, ülkelerin büyümelerinde önemli düşüşlere neden olmuştur. Pek çok alanı etkileyen kriz durumunda toplumsal veya siyasi değişimler kaçınılmaz olarak belirmiştir. Bununla birlikte Keynesçiliğin ve buna dayalı üretim ve dağıtım anlayışının (fordizm) mevcut sorunlara çözüm üretmede yetersiz kalması, neo-liberal dalgaya güç katan unsurlardan biridir. Keynesçiliğin kendi içinde farklı düşüncelerin cereyan etmesiyle kamuoyunda serbest piyasalar söylemiyle rekabet edecek alternatif bir anlayışın doğmaması da neo-liberal küreselleşmenin yayılmasını olanaklı hale getirmiştir. Öte yandan iktisadi ve kültürel etkenlerin neo-liberal gelişmeleri tetiklediği görülmektedir. İktisadi düzeyde, neo-liberalizmin vadettiği işbölümü ve kitlesel işsizlik sorununun çözümü yaygın bir inancı oluştururken, kültürel düzeyde kolektif iktisadi eylem düşüncesinin karşısında yükselen radikal bireycilik, serbest piyasa mantığının benimsenmesine olanak tanımıştır (Palley, 2008: 44-46).

Neo-liberal küreselleşmenin varsayımlarından biri küresel toplum düşüncesidir ve değişen dengeler karşısında “yeni dünya düzeni” hâkim anlayışın söylemini oluşturmaktadır. Küreselleşme liberal demokrasi ve piyasa ekonomisi unsurlarından kendi ideolojisini oluşturmaktadır. Bu ideolojiye göre, neo-liberal paradigmanın öngördüğü politikalar uygulanmadan iktisadi kalkınma mümkün değildir (Aydın, 2000: 13-14). Yeni dünya düzeni IMF ve Dünya Bankası’nın kurulmasıyla birlikte somut ifadesini bulmuştur ve bu kuruluşlar kapitalist kalkınma ve uluslararası serbest ticaret sürecinin kurumsal çerçevesini belirlemiştir (Petras & Veltmeyer, 2006: 21). Başlangıçta kısmi ve dengesiz uygulamalarla başlayan bu süreç, 1980’lerde Bretton Woods kurumlarının kurduğu “Washington İttifakı” ile daha derli toplu ve kurumsallaşan bir görüntüye kavuşmaya başlamıştır. Öne sürülen bu yeni düşünceye göre piyasa, devlet müdahalesinden daha etkindir ve ekonomik kalkınma da ancak serbest piyasaların küreselleşmesi ile mümkündür. Kaynakların etkin dağılımı, yüksek büyüme oranları ve kalkınma politikası yoluyla eşitsizlikler ve yoksulluk ortadan kaldırılabilir. IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü kılavuzluğunda dış ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi devlet düzenlemelerinden vazgeçilmesi ve yapısal uyum programları ile mümkündür. Buna rağmen, yapısal uyum programları uygulamada zora dayalı ve kısmen demokratik yollarla eşitsiz bir gelişmeyi beraberinde getirmiştir (Yaşar & Yenimahalleli Yaşar, 2012: 72-73). Pek çok diğer etkenin yanı sıra, eşitsiz gelişmenin temel nedeni, neo-liberalizmin yükselişinde sanayileşmiş ülkeler ile IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarının etkili rol oynamasıdır. Dünya Ticaret Örgütü de bazı önemli alanlarda az gelişmiş ülkelerin hareket özgürlüklerini kısıtlayıcı yeni mekanizmaların gündeme gelmesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Neo-liberal düzenlemelerin içeriğini geliştirmek ve bunu az gelişmiş ülkeler nezdinde uygulanabilir kılmak açısından Dünya Ticaret Örgütü’nün devlet politikasını kısıtlayıcı faaliyetleri, neo-liberal küreselleşmenin önemli bir yapıtaşdır (Şenses, 2004: 3-4).

Hem toplumsal-siyasi uygulamalar hem de kuramsal ilkeler dizisi olarak neo-liberalizmin zaferi, küreselleşmenin evrensel, sınırsız ve geriye döndürülemez bir şekilde yayılmasıyla açıklanabilmektedir. Bu bakış açısına göre, kapitalist piyasa ilişkileri toplumsal yaşantıyla ilgili alanların hemen hemen bütününe etkilemektedir. Kamusal düşüncelere yönelik saldırı ve bu saldırılara eşlik eden kurumlar, küreselleşme kavramına dayanarak meşruluk kazanmıştır. Yoksulluğa, iktisadi geriliğe ve eşitsizliğe karşı çözüm olarak benimsenmesine karşı neo-liberal küreselleşmenin beklenmeyen sonuçları, bu sürecin kaçınılmaz olmadığını göstermektedir (Colas, 2008: 123-137). Küresel olarak kalkınmaya dair gösterilen çabaların neo-liberal küreselleşme

döneminde mümkün olmadığı veya kalkınmanın eşitsiz olduğu görüşü söz konusu gelişmelerle ele alınabilir.

3.3. Neo-liberal Küreselleşme Eleştirisi Olarak Azgelişmişlik ve Kalkınma Hakkı

Kalkınma hakkının hayata geçirilebilmesi, demokratik toplumsal düzenlemelerin yapılmasını gerektirmektedir. Devamındaki süreç devletler ve uluslararası toplulukların geniş çaplı ve eşitlikçi katılımıyla tamamlanmaktadır. Resmi kalkınma yardımı veya kalkınma sözleşmeleri ile taraflar arasındaki işbirliği türleri gelir, istihdam, sağlık, eğitim veya refah olanaklarını aynı düzeyde arttıracak şekilde belirlenmelidir. Kalkınma hakkının minimum göstergesi gıda, eğitim ve sağlık haklarıdır ve öncelikle bu hakların gözetilmesiyle sosyo-ekonomik kalkınma başlayabilir (Sengupta, 2000: 570- 573).

1986 tarihli Kalkınma Hakkı Bildirisi'nin küresel ölçekte tanınmasına rağmen, 1990'lı yıllarla birlikte hızlanan dünya ekonomisi, küresel ölçekte kalkınma hakkının gerçekleşebileceği bir ortam yaratmaktan uzak bir görüntü sergilemektedir. Azgelişmiş ülkelerin kendi aralarındaki farklılıkların artması, dünyadaki gelir dağılımının giderek bozulması gibi nedenler kalkınmanın eşitlikçi olmadığını göstermektedir. Bunun yanında dünya ekonomisiyle bütünleşerek sanayileşmeyi başaran ülkeler gelişmiş ülkelere bağımlı kalkmakta ve bunun sonucunda girdikleri herhangi bir kriz durumunda gelişmiş ülkelere daha çok bağımlı hale gelmektedirler (Somel, 2004: 70-72). 1944 yılında küresel ekonomik krizleri önlemek ve bağımsızlıklarını yeni kazanan ülkelerin kalkınmasını sağlayarak ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla kurulan IMF ve Dünya Bankası, ABD yönetiminin etkisi altında kalarak başlangıcından itibaren kuruluş amaçlarının dışına çıkmıştır. Bir diğer ifadeyle Dünya Bankası'nın kredi ve faaliyetleri ABD'nin çıkarlarına göre belirlenmekte olup sömürge ülkelerini dünya ekonomik sisteminin bir parçası haline getirme amacına yöneliktir. Böylece söylem ve bilgi yayma yoluyla ekonomik gerekçeler öne sürülerek daha geniş çaplı bir toplumsal dönüşümün yolu açılmaktadır (Zabcı, 2017: 32-34). Bu nedenle Dünya Bankası ve IMF başta olmak üzere uluslararası kuruluşların kalkınma hakkının gerçekleşmesindeki sorumluluklarını ne derece yerine getirdiği çeşitli şüpheler doğurmaktadır.

Modernleşmeci yaklaşıma göre azgelişmişlik; zengin sanayi toplumlarında bulunan özelliklerin ve kurumların fakir, geri kalmış toplumlarda gelişmemesinden kaynaklanır. Yani ülkelerin kendi dinamikleri gelişme düzeyini belirlemektedir. Bu nedenle küreselleşme yoluyla zengin ülkelere faydalanmak gerekmektedir. Ancak bağımlılık kuramı açısından azgelişmişlik; gelişmiş ülkelerle kurulan bağımlılık ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Hâkim sınıfların çıkarları ile kalkınmanın örtüşmemesi azgelişmişliğin nedenidir. Neo-liberalizm ve dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin başlaması azgelişmişliği sürdürmekte ve derinleştirmektedir (Somel, 2004: 105). Azgelişmişlik sorununa yönelik eşitlikçi bir kalkınma amacı doğrultusunda, kalkınma hakkının küresel neo-liberal düzlemdeki görüntüsü eşitlikçi içeriğiyle birlikte daha çok çelişkili durumlara işaret etmektedir. Yasal düzenlemelere dayalı bir hak olarak kalkınma, diğer hakların gerçekleşmesini de garanti edecek bir niteliğe sahiptir.

“Azgelişmişliğin gelişmesi” olarak ifade edilen neo-liberal kalkınma eleştirisi, I. Wallerstein, A. G. Frank, S. Amin, ve A. Emmanuel gibi önemli temsilcilerin katkılarıyla azgelişmişlik sorununu azgelişmiş ülkelerin kendi iç toplumsal yapı ve toplumsal değerlerin ürünü olarak görmektedir. Bu nedenle azgelişmiş ülkelerin gelişmiş toplumların geçtiği yolu takip etmeleri gerektiğini öne süren ve kalkınmayı iktisadi büyümeyle özdeşleştiren “modernleşmeci” yaklaşıma bir tepki olarak doğmuştur. Bu tepkinin temel nedeni ise, modernleşmeci teorinin aksine küresel kalkınmanın eşit olamayacağıdır. Emperyalist ilişkilerin şekillendirdiği uluslararası ilişki biçimlerinin başlıca sonucu olarak azgelişmiş ülkelerin gelişmesi ve sanayileşmesi engellenmektedir (Savran, 2011: 259).

Eşitlikçi kalkınmaya yönelik girişimlere rağmen, BM tarafından 1999 yılında ilan edilen Kalkınma Programı Raporu küreselleşmenin ortaya çıkardığı eşitsizlik biçimlerini açıkça kanıtlar

niteliktedir. Küresel boyutta yükselen yeni tehditlerin ele alındığı bu rapora göre küreselleşmenin iyi yönleri, güçlü yönetim ile ortaya çıkabilecektir. Ayrıca küreselleşmenin faydaları ve sunduğu fırsatların daha genişçe paylaşılması gerekir, çünkü ülkeler arası ekonomik eşitsizlik artmaktadır (Held & McGrew, 2014: 502-509). BM raporlarında yer aldığı şekliyle kalkınmaya dair hedefler ile ulaşılan sonuçlar arasında önemli çelişkiler bulunmaktadır. Neo-liberal küreselleşmenin hâkim olması bakımından, dönemin özelliklerinin bu çelişkileri ortaya çıkardığı söylenebilir. Kalkınmaya dair yaklaşımlar çerçevesinde azgelişmişlik sorunsalının neo-liberal düzlemde çözülememiş bir sorun olduğu görülmektedir. Söz konusu soruna yönelik kalkınma ve azgelişmişlik teorileri açısından eleştirel bir yaklaşım sergilenmesi gerekmektedir.

Öncelikle 1950’li ve 1960’lı yıllarda kalkınma kavramına ve hedeflerine duyulan güvenin ve sanayileşmiş ülkelerin zenginliğinin azgelişmiş ülkelere de takip edileceğine yönelik iyimser yaklaşımın etkisini kaybettiği görülmektedir. Kalkınma stratejilerinin beklenen sonuçları doğurmaması kalkınma hedeflerinin eleştirilmesine neden olmuştur. Refah devleti söylemi etkisini kaybederken 1970 dönemi krizin çözümü olarak neo-liberal gelişmeleri takip etme ve kapitalizmin uluslararası düzeydeki işleyişine pasif bir şekilde uyum sağlama ulusal kalkınmanın aşınması yolunda önemli bir etken olmuştur. Bununla birlikte küreselleşmeyle devletin sarsılan konumu nedeniyle sermayenin uluslararasılaşması ve çok uluslu şirketlerin etkinliği güçlü bir ekonomik temele dayanmayan azgelişmiş ülkelerin kolay bir şekilde neo-liberal politikaları benimsemesine yol açmıştır (Başkaya, 2004: 35-39). Kalkınma, 1950’li yıllarda öncelikli olarak ekonomik büyümeyi amaçlamakta ve devlet kurumları bu amacın başlıca kurumları olarak görülmekteydi. Savaş sonrası bağımsızlık kazanan ülkelerin ayakta kalabilmesi için bunların kalkınma kuramına duydukları güven bu süreçte önemli bir faktör olmuştur. Ancak 1980’lerden önce azgelişmiş ülkelerin kalkınması tepeden inmeci bir bakış açısıyla ele alınmış ve bu ülkelerin kalkınmasının batılı değerleri benimsemesine ve yabancı sermayeye açılmasına bağlı olduğu düşünülmüştür (Ünay, 2009: 90-93).

Neo-liberal küreselleşmenin hız kazandığı 1970’li yıllarla birlikte azgelişmiş ülkelerde hâkim ekonomik yapı sermaye birikiminin hızlanmasına bağlı hale gelmiştir. Neo-liberal kalkınma döneminin özellikleri, kapitalist üretim araçlarının biriktirilmesi yoluyla gerçekleşen iktisadi büyüme dürtüsü ve yeni teknolojilerin kırsal kesimde uygulanmasını içerir. Buna rağmen azgelişmiş ülkelerin büyük kısmında başarılı bir kapitalist sanayileşme yaşanmadığı gibi, bu ülkelerde ilerleme de son derece yavaş olmuştur. Küresel neo-liberal politikalar sonucu yeterince güçlü bir devletin olmaması nedeniyle kalkınmanın ilerlediğine dair bir çıkarım yapmak güç görülse de bazı örnekler bulunmaktadır. Çin, küresel neo-liberal politikaların dışında gelişmeyi sürdürebilen bir örnek olarak gösterilmektedir (Byres, 2008: 143-154). Örnekler çoğaltılabilmekle birlikte bir başka ülkeyse bağımsız kalkınma politikalarını 1961’den 1990 yılına kadar sürdürebilen Güney Kore’dir (Somel, 2004: 105).

Sermayenin gelişmiş ülkelere yana olması eşitlikçi kalkınmayı yaratamamaktadır. Bunun nedeni sermaye mantığının yüksek mali gelir arayışına dayanarak ülke içinde, uluslararası alanda ve toplumsal sınıflar arasında eşitsiz gelir dağılımı yaratma eğiliminde olmasıdır (Amin, 1999: 130). Taraflı bir kalkınma anlayışı çerçevesinde kalkınma hakkının neyi ifade ettiği kalkınma teorilerinde mevcuttur. Bu doğrultuda kalkınma hakkının neo-liberal küreselleşme dönemindeki çelişkili varlığı, 1960’lı yıllardan sonra kalkınmanın sorgulandığı teorilerinden bağımlılık teorilerine dayanmaktadır. Bağımlılık teorileri, geleneksel kalkınma yaklaşımlarından farklı olarak az gelişmişlik olgusuna tek tek ülkeler açısından değil, bütünsel bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Geri kalmışlığın nedenleri bağımlılık teorilerine göre uluslararası kapitalist sistem içerisinde aranmalıdır. Bazı ülkelere refah, zenginlik kazandıran bu sistem, diğer bir grup ülkelerin ise gelişmemesinde temel neden olmuştur. Bununla birlikte sisteme özgü ilişkilere bağlı olarak azgelişmişlik kalıcı hale gelmiştir. Görüldüğü üzere kapitalist sistem uluslararası düzeydeki işleyişi ile hem gelişmişliğin hem de azgelişmişliğin yaratıcısı niteliğindedir. Çok uluslu şirketlerin

hâkim olduğu küresel kapitalist sistem içerisinde, ülkeler “merkez” (centre) ve “çevre” (periphery) şeklinde bir ayrımla konumlandırılmıştır (Oygur, 1984: 31).

Kalkınma paradigmasının değişiminde sanayileşmiş Batılı ülkelerin ve uluslararası kuruluşların desteğini arkasına alan neo-liberal politikaların yönetim ve kalkınma hareketleri etkili olmuştur. Söz konusu hareketler ekonomik liberalizmin küreselleşme süreçleri ile uyumlu girişimlerini kapsamaktadır. Ulusal kalkınmacılığın yerine geçen rasyonel piyasacı anlayış, kalkınmayı siyasetten arınmış “apolitik” yeni bir kavram olarak inşa etmiştir (Ünay, 2009: 96-97).

Küresel kapitalist sistemin sorgulanmasına bağlı olarak az gelişmişliğin nedenleri konusunda öne sürülen düşünceler, kalkınma hakkının eşitsiz bir temele dayandığını ortaya çıkarmaktadır. Az gelişmişlik sorunsalına az gelişmiş ülkelerin gözünden bakan bu düşünceler, bazı farklı noktalar üzerinde odaklanmakla birlikte temel olarak çevre ülkelerin merkez ülkeler tarafından sömürüldüğünü öne sürmüştür. Örneğin, az gelişmişlik teorisinin temel varsayımına göre Avrupa'nın ekonomik gelişmesi, üçüncü dünya ülkelerinin yağmalanmasına bağlıdır. Avrupa yatırım ve büyüme hızını bu sömürgelerle artırırken, yağmalanan ülkelerde bunun tersi söz konusu olmuştur. Dolayısıyla az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik gelişme doğal gelişme çizgisinin dışına itilmiş ve bütünüyle emperyalist çıkarların hizmetine sokulmuştur (Başkaya, 2004: 78).

Hâkim düşüncelere göre az gelişmişliğin nedenleri arasında küresel eşitsizlik yer almaktadır. Kapitalist yayılma az gelişmiş çevre ülkelerde ve bu ülkelerin ekonomilerinde fazlasıyla bir çarpıtma ve biçimsizleştirme yaratmıştır. Kapitalizmin bu ülkelere yayılması, iç bütünlüğü ve tutarlılığı olan bir ekonomiyi ve dolayısıyla kalkınmayı engellemektedir. Bu nedenle de kalkınmayı az gelişmiş ülkeler için dışa dönük büyümeye dayalı bir zorunluluk haline getirmektedir (Başkaya, 2004: 84). Bir başka ifadeyle, kapitalizmin meşruiyetini sağlamaya dönük gelişmelerden biri olan ulusal kalkınma meşruiyeti, Batı için ima ettikleriyle Batı dışı toplumlar için ima ettikleri tamamen farklılaşmaktadır. Bu süreçte Batı, kendi içerisinde birbirlerine karşı korunma prensibine göre davranırken, diğer toplumları denetleyerek serbestlik ilkesine bağlamıştır. Kapitalizmin eşitsiz mantığına uygun olarak diğer kategorisindeki ülkeler ulusal kalkınma pratiğinden dışlanmışlardır (Türkay, 2009: 96-97).

Kalkınmanın neo-liberal eşitsizliği konusunda önemli bir diğer düşünce, “eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına” dayanmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin tarihsel gelişmesinin özgüllüğünü açıklama girişimi olarak eşitsiz ve bileşik gelişme, evrenselcilik ve tikellik arasındaki diyalektik bir çelişki üzerine kuruludur. Kapitalizmin evrenselliği ülkelerin tarihsel gelişmesinin tikelliğinde bulunur. Ancak tikellik, evrensel hareketin farklı bir toplum düzeyindeki eşitsiz gelişiminin sonucudur. Modern çağın eşitsiz gelişmesi Batı toplumunun kapitalizme geçişine dayanmaktadır. Dolayısıyla Batı dışı toplumların kapitalist süreçlerden geçerek onları takip etmesi, dışsal zorunluluklar haline gelir ki bu aşamada eşitsizlik temelinde bileşik gelişme yaşanır. Bunun anlamı, ülkelerin tikel koşulları çerçevesinde aynı süreçlerin yaşanması ve dünyanın bütünleşmesinin mümkün olmamasıdır (Savran, 2011: 274). Kapitalizmin kendini yeniden üretebilmesi, sürekliliği sağlayabilmesinin koşulu olan en temel dinamik, güç ilişkileridir ve bu güç ilişkileri eşitsizlikle tanımlanır. Bundan dolayı da kapitalizmin beslediği mekanizmaların birbirini tamamlayan ilişki biçimleri eşitsiz ve bileşik gelişme dinamiğiyle ortaya çıkarmaktadır. Bu mekanizmalar kapitalist sermaye birikiminin eşitsiz gelişme dinamiğiyle zaman ve mekânla ilişkili olarak ortaya çıkmakta ve üstlendikleri işlevi yerine getirmektedir (Türkay, 2009: 87-88).

Daha önce de ifade edildiği gibi kapitalist sistem temel varsayımları nedeniyle doğal olarak eşitlik üretememektedir. Kapitalizm toplumsal sınıflar arasında servet kutuplaşmasına yol açan bir iktisadi sistemdir. Aynı zamanda ülkeler içinde ve ülkeler arasında bölgesel gelişme farkları üretir. Bu kapsamda küreselleşen dünyada az gelişmişliği yeniden üreten iktisadi etkenleri kısaca; fert başına sabit sermaye stok farkı, az gelişmiş ülkelerde yatırım seviyesinin düşük kalması ve

yatırımların sektörler arası dağılımının kalkınmayı sağlamaması şeklinde sıralamak mümkündür (Somel, 2002: 202-205).

3.4. Neo-liberal Küreselleşme ile Ortaya Çıkan Kalkınma Çelişkileri

İnsan hakları bağlamında kalkınma ve neo-liberalizm tartışmalı bir ilişkiye dayanır. Neo-liberalizm, bireysel özgürlüğe ve insan haklarına değer veren bir felsefe taşımaktadır, ancak iktisadi öncelik şirketlerin özgürlüğüne verilmektedir. İnsan hakkı olarak refahın sadece serbest piyasa tarafından üretilebileceği görüşü hâkimdir. Serbest piyasanın etkileri sonucunda ortaya çıkan eşitsizlik neo-liberalizmin insan haklarına verdiği değeri kuşku hale getirmektedir. İnsan haklarına dair temel ölçüt ekonomik kalkınmayı sağlayan bir araç olmasıdır. Ancak devletlerin sorumluluğu altındaki uluslararası insan hakları hukuku ile neo-liberalizm arasında uzlaşılması zor konular olduğu aşikârdır. Bu nedenle neo-liberal küreselleşme hem neo-liberal politikaları hem de insan haklarını ihlal edilebilir (Freeman, 2016: 175-183).

Neo-liberal küreselleşmenin sonucu olarak az gelişmiş ülkelere önerilen kalkınma modeli, yabancı sermayeye bağımlı iktisadi bir yapı oluşturmayı amaçlayan uygulamalardan oluşmaktadır. Neo-liberalizm mevcut hegemonyasını geliştirmekte olan ülkeleri yükselen piyasalar şeklinde nitelirken kalkınmayı iktisadi alanda ve piyasacı bir yaklaşımla teşvik etmektedir. Bu şekilde ulus-devlet, piyasa güçleri altında kalkınma amacına uygun yönlendirilememektedir (Yeldan, 2011: 31-32). Küreselleşme temel dinamikleri ile kalkınmanın ideolojik görüntüsünü oluşturmaktadır. Bu görüntüde orantısız güç ilişkileri ve sanayileşmiş ülkelerin kalkınma sorunlarına ideolojik ve kendi çıkarları doğrultusunda yaklaşımları sonucu küreselleşme, ülkeler arası ilişkilerin asimetrik doğrultuda gelişmesine yol açmaktadır. Dünya Ticaret Örgütü'nün sanayileşmiş ve az gelişmiş ülkelere yönelik farklı uygulamaları neo-liberal küreselleşmenin önemli bir çelişkisidir (Şenses, 2004: 7). Söz konusu çelişkinin sadece o döneme özgü veya yeni bir gelişme olmadığı söylenebilir. Neo-liberal küreselleşme mantığı, köklerini insan uygarlığının başlangıcından bu yana devam eden yapısal gelişmelerden alan ve ilerlemeyi sömürgecilikle eş tutan bir altyapıya sahiptir. Bu temel üzerinde inşa edilen rekabete, yüksek kazanç ve bireyselliğe dayalı ahlaki varsayımlar ekonomik yapılarla birlikte toplumsal yapıyı şekillendirmektedir (Dedeoğlu, 2012: 201-202). Günümüzde az gelişmiş olarak nitelenen ülkelerin kendi içlerinde ve uluslararası sistemde karşılaştıkları sorunlar, yaşanan sürecin kalkınma olmadığını ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle kalkınma kavramı uluslararası ve ulusal güç ilişkilerinde bir meşruiyet aracı halindedir. Sürecin aktörü olan piyasa hakimiyetinde ve kapitalist ağ içerisinde, devletin kalkınma görevi ortak iyiye hizmet etmediği gibi (Türkay, 2009: 98-101), yeniden yapılandırılan devlet düşüncesi ile kalkınma ve kalkınma hakkı neo-liberal çelişkileri yok sayıcı bir görev üstlenmektedir. Bu bakımdan neo-liberalleşme süreci, dünya nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan az gelişmiş ülkelerin kalkınma çabaları için elverişli bir ortam oluşturmamaktadır. Neo-liberal küreselleşme ve kalkınma her alanda çelişkili bir ilişki içindedir. Kalkınma deneyimleri sanayileşmiş ülkelere yana tavır takınırken yeni ülkelerin zenginleşmesi konusunda farklı faktörlerinde etkisiyle birlikte sınırlı ve başarısız uygulamalar gerçekleşmiştir. Kalkınma ağırlıklı gündem oluşturma ve yoksulluğu önleme konusundaki isteksizlik işsizlikle ve eşitsiz gelir dağılımıyla sonuçlanmış, geniş halk kesimlerinin yaşam koşullarının iyileştirilmesi mümkün olamamıştır (Şenses, 2004: 18-19). Devletin kalkınmanın aracı değil, neo-liberal politikaları teşvik edici rolü, az gelişmiş ülkelerin piyasalarının uluslararası rekabete açılması için bu ülkelerdeki korumacılığın tasfiye edilmesiyle sonuçlanan kalkınma paradigması, yoksulluğun önlenmesi bir yana, mevcut finansal birikim krizleriyle küresel çapta kriz etkilerini yaymaktadır. Neo-liberal küreselleşme, istihdam sorununu çözemediği gibi, çalışanların emek gücünü de değersizleştirerek daha kötü koşullara ve daha az ücrete maruz bırakmaktadır. Bu bakımdan az gelişmiş ülkelerde yoksullukla mücadele girişimleri bu ülkelerin neo-liberalizme rahat geçişinin bir aracı olmuş, yoksulluk daha da derinleşmiş ve bu sürece yönelik müdahaleler sermaye mantığının işleyişine hizmet eder bir özellik kazanmıştır (Kaya Özçelik, 2013: 420-421).

Kalkınma kavramına yönelik geliştirilen teoriler çerçevesinde 2000’li yılların hâkim söylemi “yoksullukla mücadele” şeklindedir. Bu kapsamda BM tarafından başlatılan yoksullukla mücadele girişimleri, yoksulluğu azgelişmiş ülkelerle özdeşleştirirken neo-liberal küreselleşmeyi yoksulluğun önlenmesi için çözüm olarak sunmaktadır. Daha fazla küreselleşme ve serbest piyasa anlayışına dayanan bu söylem ile Dünya Bankası politikaları, fakir ülkelerin kalkınmasını yoksullukla mücadeleye dayalı yeni kalkınma stratejisini ortaya koymaktadır. Ulusal kalkınma belgeleri, kamusal istihdam programları, sosyal sermayeyi geliştirme gibi araçların kalkınma pratiklerindeki ifadesi özel sektör önceliğine dayalıdır. Bu nedenle yeni kalkınma vizyonu yoksullukla mücadele yerine “yoksullarla mücadeleye” dönüşen sömürü ilişkilerinin ifadesidir. Bu ilişkilerin sürdürülebilirliği kalkınma ve yoksullukla mücadele söylemlerinin meşruluğuna bağlıdır (Özdek, 2009: 5-20). Kalkınma düşüncesinin ve yönteminin belirleyicisi olan Dünya Bankası, sosyal ve siyasal içerikte bilgi üretme rolüne de sahiptir. Yoksullukla mücadele, toplumsal kalkınma, barış ve güvenlik gibi pek çok konuda devleti devre dışı bırakarak proje bazlı çalışmalara öncü olmuştur. Dünya Bankası’nın ve BM’nin desteğiyle kurulan Küresel Kalkınma Ağı, bilginin ortaya konması, paylaşılması ve uygulanması amacıyla kurulmuş, ancak küresel elit bir tabaka haline gelmiş bir örgütlenmedir. Kalkınmaya dair teknik dile ve bilgi tekeline dayalı olan bu örgütlenme, siyaset dışı bir oluşum sergilediğini öne sürmesine rağmen neo-liberal formüllerin yayılmasına aracılık etmektedir. Kalkınmayı tarihsel, toplumsal ve kültürel çevrelerden yalıtılmış şekilde, özgürleştirici bir siyaset anlayışından uzak ve eleştiriye kapalı bir alan olarak sunmaktadır (Zabcı, 2017: 53-54).

Kalkınma düşüncesi, siyasal söylem yoluyla çoğunlukla belirli ideolojik gündemlerle özdeşleşmiş ve siyasal-ekonomik ilişkilerin doğasını ve içeriğini gizlemiştir. Neo-liberal küreselleşme düşüncesi açısından kalkınma; mülkiyetin, bankaların ve ticaret ağlarının belirli ellerde toplanmasına bağlıdır. Böylelikle de sınıfsal bir yapıya sahiptir. Hakim paradigma açısından kalkınma ihracatın büyüklüğüyle ölçülür. Elit mali akışlar, dış ticaret ve sermaye birikim oranlarını ölçmek üzere kullanılan göstergeler sınırlı bir egemen grubun hareketleriyle ilişkilidir. Neo-liberal kalkınma kuramı ve bunun bir sonucu olarak kalkınma hakkı, metaların üretildiği pazarın doğasını ve tüketen sınıfların niteliğini gizler. Bu nedenle ekonominin yapısını belirleyen ve kalkınma sürecinin faydalarını belirleyen temel sınıf ilişkileri kalkınma söylemiyle meşru hale getirilir ki bu yolla kalkınma adaletsizliğin büyümesinin sembolü haline gelir (Petras & Veltmeyer, 2006: 173-175).

Kalkınma kavramının eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmesi şüphesiz kalkınma ve demokrasi pratiğine de değinmeyi gerektirmektedir. İktisadi kalkınma ile temel ve siyasi haklar arasındaki ilişkiye dair Sen, iktisadi kalkınmanın özellikle gelişmekte olan ülkelerde öncelikli konumda olduğunu ifade eden görüşlerden bahsetmektedir. Hak ihlallerini doğuran otoriter devletler ekonomik açıdan daha hızlı gelişmektedir, ancak bu iddianın geçerliliği tartışmalıdır. Çünkü kalkınmanın temel bileşeni, iktisadi gelişmenin dışında kalan toplumsal ve siyasi göstergelerdir. Gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde kılığın yaşanmaması toplumsal muhalefetin, katılımcılığın, konuşma ve ifade özgürlüğünün, kısaca demokratik değerlerin etkili bir şekilde uygulanmasına bağlıdır (Sen, 2004: 207-219). Ancak kapitalizmin iktisadi gelişme için ortak çözüm olarak sunulması farklı toplumların farklı siyasi, hukuki, ekonomi süreçlerinden geçmesi nedeniyle hem demokrasi açısından hem de ekonomik açıdan sorunlu görülmektedir. Savran’ın (2011: 276) ifade ettiği üzere, ülkelere özgü gelişme çizgisinde, aynı süreçler olmadan kapitalistleşme yoluna girilmesi toplumsal eşitsizliği de yeniden üretmektedir. Azgelişmiş ülkelerin iktisadi geriliği siyasal iktidarın daha baskıcı niteliğiyle sonuç bulmaktadır ve bu durum ülkelerin kapitalizmle bütünleşmesinin baskıcı devlet biçimlerine dayanmasını ifade eder. Dolayısıyla azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişme siyasal demokrasi için önemli bir tehdit halindedir.

Demokrasinin ekonomik gelişme düzeyiyle ilgili olması ve demokrasi için ön koşul olması modernleşme kalkınma düşüncesini ifade etmektedir. Bu düşünceye göre modernleşme Batı modelinin takip edilmesiyle mümkündür ve demokrasi ile birlikte kentleşme, okur-yazarlık, siyasi katılım gibi diğer gelişmeler bu modelin bir getirisi. Söz konusu yargının eleştirilmesi sonucu ortaya çıkan yeni yaklaşımlar, kalkınma sürecinin tüm toplumları aynı şekilde etkilemediği düşüncesinden hareketle toplumsal grupların özgül koşullarına dikkat çekmiş, demokrasi ve kalkınma sorununa yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. İktisadi kalkınmanın ötesine vurgu yapan bu düşünceler, hak eşitliği, sosyal adalet, insan hakları, sürdürülebilir kalkınma ve demokrasi kavramlarını az gelişmişlik sorununa eklemişlerdir. Bu kapsamda toplumsal kalkınma ve BM Kalkınma Programı tarafından hazırlanan İnsani Gelişim Raporları, demokrasi ve kalkınma ilişkisini yeniden analiz etmeyi gerektirmektedir (Ökten, 2007: 93-103). Kalkınmayı teşvik etmek amacıyla kurulan Dünya Bankası, yapısal uyum programlarının gerekliliğini ortaya koyduğu rapor ve araştırmalarda devlet yerine özel sektörün etkinliğine vurgu yapmaktadır. Ancak bu programların uygulanması otoriter ve askeri rejimlerin varlığını gerektirmektedir. Banka'nın siyasi nitelikli çalışmaları siyasi bir programın da temellerini oluşturmuştur. Bununla birlikte Banka, soğuk savaş döneminde Amerikan emperyalizminin çıkarları doğrultusunda Filipinler, Endonezya ve Türkiye gibi ülkelerde neo-liberal yönetimleri desteklemiş, bazı yerlerde de diktatörlüklerin iktidara gelmesine yol açmıştır (Zabcı, 2017: 45).

İnsan hakları açısından ele alındığında neo-liberal küreselleşme dönemiyle birlikte artan insan hakları söylemine rağmen, insan haklarının korunması açısından gerilemenin yaşandığı ifade edilmektedir. Kapitalizme geçişi demokratikleşme söylemiyle meşru kılan yapısal uyum programlarının üçüncü dünya ülkeleri için anlamı, insan hakları söyleminin yoksullukla mücadeleye eklenmiş olmasıdır. Bu durum da yine yoksullukla mücadelenin mülkiyet haklarını korumayı amaçlayan insan haklarına dayandığını göstermektedir. Neo-liberal küreselleşme dönemi gelişmeleri ile mülkiyetin kamu yararından çok özel mülkiyete doğru kayarak öncelikli olması, yoksullukla mücadele ve kalkınmanın sadece "özel kesimi" ilgilendiren bir konu olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Nihayetinde insan hakları, dolayısıyla kalkınma hakkı, BM'nin ve uluslararası örgütlerin şirketleşmesi ve şirketlerin ortaklığı sonucu sermayenin üstünlüğüyle sonuçlanan ideolojik bir mücadelenin aracıdır (Özdek, 2002: 35-40).

Neo-liberal düzenlemeler kapsamında kalkınma hakkının amaçları ile süreçteki gelişmelerin birbiriyle uyumlu olmadığı görülmektedir. Osmani'ye (2005: 118) göre de kalkınmaya dair insan hakları yaklaşımında insan haklarını ihlal eden veya kötüye kullanan bir ekonomik büyümenin yeri yoktur. Bu kapsamda kalkınma hakkına yönelik başlıca engeller halkların kendi geleceğini belirleme ve doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik haklarına saygı duyulmaması ve demokratik yönetim ilkelerinin göz ardı edilmesidir. Diğer engeller ise ekonomik ve siyasi gücün gelişmiş ülkelerde toplanması, işgücünün uluslararası bölümü, ülkeler arasında açılan gelir düzeyi farklılıkları nedeniyle beyin göçü, teknoloji transferindeki kısıtlamalar, belirli türdeki korumacılık, para piyasalarının işleyişi ve gelişmiş ülkelerin tüketim biçimlerinin olumsuz etkisi olarak sıralanmaktadır. Giderek artan borç ve yapısal uyum yükümlülüklerinin çoğu toplumun en fakir ve en zayıf kesimlerine düşmektedir ki bu durum açıkça insan haklarıyla ilgilidir (Malhotra, 2005: 135). Mevcut engellerin küreselleşmenin hâkim ideolojisi olan neo-liberalizm ile insan haklarının arasındaki gerilimden kaynaklandığı bahsi geçen tüm çelişkiler ışığında görülebilmektedir.

Gunatilleke, kalkınma hakkını Sri Lanka'nın bağımsızlığından sonraki kalkınma süreçleri kapsamında ele almaktadır. 1977'den sonraki ekonomik reformların ekonomide yapısal dönüşümü ve insani gelişmeyi hedeflemesine rağmen, ülkenin bağımsızlığından itibaren en yüksek ekonomik gerileme ve işsizlik oranı bu dönemde olmuştur. Sri Lanka, gelişme sürecinde kalkınma hakkını büyük ölçüde benimsemiştir, ancak hakların bölünmezliğini yeterince göz önüne almadığı için sürdürülebilir bir ekonomik büyüme yaşanmamıştır. Toplumsal ilerlemelerle ekonomi politikaları birbirine ayak uyduramamış, siyaset düzlemi kalkınma sürecine engel olan etnik çatışmalara

barışçıl bir çözüm sunamamıştır. Ülkeye özgü koşullarla birlikte serbest piyasa ekonomisi şeffaflık, hesap verilebilirlik, katılımcılık ve eşitlik gibi ilkeler açısından kalkınma hakkını yerine getirmekte yeterli görülmemektedir (Gunatilleke, 2005: 155-207).

Gosh tarafından kaleme alınan ve kalkınma hakkını uluslararası ekonomi rejimleriyle değerlendiren çalışmaya göre kalkınma programlarının eğitim, gıda, barınma gibi temel hakları bütüncül olarak ele alması gerekir. Hem ülkeler arasındaki eşitsizliğin giderilmesi hem de ülkelerin kendi kalkınma hakkını gerçekleştirmelerine olanak sağlayan ekonomik sistemlerin gerekliliği söz konusudur. Küreselleşme ile meydana gelen uluslararası ekonomik modelde (neo-liberalizm), toplumsal ve fiziksel alt yapı harcamalarında kesintiye gidilmiştir. Neo-liberalizmin serbest sermaye akışı dünya çapında birçok insan için yaşamı güvencesiz hale getirerek insan haklarına ilişkin tehditler oluşturmaktadır. Küresel ekonomi, kendi politikalarıyla birlikte insan hakları açısından istikrarsızlık göstermekte ve yurttaşların talepleri yabancı sermaye cazibesinin yanında geri planda kalmaktadır (Ghosh, 2005: 276-279).

4. Sonuç

İnsan haklarının bölünmezliği pratikte kalkınmaya dair toplumsal ve siyasal düzenlemeler gerektirmektedir. Neo-liberal küreselleşmeye yönelik eleştiriler sonucunda bazı önerilerden bahsetmek mümkündür. Az gelişmiş ülkelerde siyasi yapının zayıflığını ve baskıcı bir hükümet yapısını aşmak bağımsız kalkınmaya bağlıdır. Bağımlılık kuramının önerdiği bağımsız kalkınma, az gelişmiş bir ülkede eşit olmayan gelişme yasasının ülke üzerindeki etkisini azaltacak politikalar uygulayarak ülkelerin kendi istediği hızda ve biçimde büyüme biçimini sunar. Bağımsız kalkınma ülkelerin kendi kültür politikası içinde ve ülke dâhilindeki bir ekonomik planlamayı gerektirir. Bu nedenle bağımsız kalkınma anlayışı eşitlikçi ve halkçı bir çizgiye işaret eder. İş gücünün yeniden üretilmesi, toplumsal artığın ve yerli piyasaların denetim altına alınması gibi gereklilikler bağımsız kalkınmaya yol açacak temel nedenlerdir. Bağımsız kalkınma dış dünya ile ilişkileri koparmayı gerektirmez, ülkede üretilmeyen hammadde veya sermaye malları ithal edilebilir. Burada kalkınmayı bağımsız kılan dışarıya kaynak aktarılmasının ve ekonominin biçimlenmesindeki dış etkilerin önlenmesidir (Senghaas, 1985 & Amin, 1986; 1988, aktaran Somel, 2004: 79-81). Kalkınmaya, ülkelerin kendi geleceklerini tayin etmeye giden yol öncelikle bağımsız olmalarından geçmektedir. Bu nedenle kalkınma hakkının gerçekleşmesi için etkin devlet faaliyetleri gereklidir. Kalkınma hakkını uygulamaya geçirebilecek bağımsız bir devlet anlayışı neo-liberal ideolojisine bağlı küreselleşme döneminde tartışmalıdır. Kapitalizmin evrenselliği ulus-devletin egemenliği söyleminden beslenerek ulus-devleti kalkınma sürecinden dışlamıştır. Böylelikle kendisine yer açan kapitalist kalkınma biçimi, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere benzer yollardan geçerek kalkınacağı söylemi, eşitsiz ve bileşik gelişme yasası nedeniyle mümkün olmamış, süreç her şekilde hiyerarşik bir sanayileşme, ilerleme biçimi ile devam etmiştir (Türkey, 2009: 110-111).

Kalkınma hakkı eşitlik ve adalet ilkelerinden beslenmektedir. Ancak mevcut kalkınma biçimindeki neo-liberalizm ve insan hakları çelişkisi bu ilkelerin ihlal edilebilirliğini göstermektedir. Tüm bu sorunlar çerçevesinde kalkınma hakkının ülkelere yüklediği sorumluluklara rağmen, bu hakkın hayata geçirilmesi konusunda önemli problemler ortaya çıkmaktadır. Temel ve siyasal haklarla birlikte eğitim, sağlık ve gıda haklarının ihlal edilmez şekilde karşılanması ve şeffaf, hesap verilebilir ve tam katılımı bu hakları uygulamaya koymak ulusal ölçekte insan hakkı olarak kalkınma hakkı güvencesini oluşturmaktadır. Kalkınma Hakkı Bildirisi ve Viyana Bildirisi bu sorumluluğu öncelikle devletlere yüklemektedir. Ulusal ve uluslararası eylemlerle yoksulluğu ortadan kaldırmak tamamlayıcı nitelikteki politikaların başında gelmektedir. Sürdürülebilir nitelikteki Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın büyümesi ve gelir dağılımının eşitlikçi olması yoksulluğu ortadan kaldırabilirken, gelir ve harcama dağılımı kötüye giden GSYİH'daki herhangi bir artış yoksulluk için çözüm olmayacaktır (Sengupta, 2000: 577). Kalkınma hakkının uygulamaya geçmesi neo-liberal düzenlemelerde mümkün görünmediği gibi küresel ekonomi paradigmasında esaslı bir değişim gerektirmektedir. Uluslararası hukuku

uygulamaya koymak ve hem ulusal ve uluslararası düzeyde işbirliği için somut adımlar atmak, ülkelerin bağımsız kalkınma anlayışını gerçekleştirmelerini sağlamak gibi uzun döneme yayılan adımlar kalkınmanın yasal hak olarak uygulanması için önemlidir. Çünkü kalkınma sürecinin nasıl yürütüldüğü kalkınmanın sonucu kadar belirleyicidir.

Eşitlikçi bir kalkınmanın gerçekleşmesi için neo-liberal koşulları iyileştirmeye yönelik küresel diyalogu beslemek, demokrasiyi teşvik etmek gibi çeşitli öneriler bulunmaktadır (Scholte, 2005: 26-27). Ancak neo-liberal küreselleşmeye yönelik radikal eleştirilere göre kapitalist sistemin gelişim süreci ve dinamiklerinden kaynaklı olarak mevcut sorunların bu tür önerilerle çözülmesi pek olanaklı değildir. Çünkü artan eşitsizlik sonucunda toplumsal dayanışma da hasara uğramış ve toplumda suç oranları artmıştır. Neo-liberalizmin iyileştirilmesinden daha çok demokratik bir sosyalist bir geçiş ve ekonomik düzenlemelerin ötesinde kadın, çevre ve insan hakları gibi konuları da içeren bir yaşam biçimi ön görülmektedir. Küresel ekonomideki sistematik eşitsizliklerden kaynaklı olarak yoksullar “geride bırakılanlar değil, hırsızlığa maruz kalmış olanlardır” (Sniegocki, 2008: 334-335). Gelişmiş ülkelerde neo-liberal küreselleşmenin vardığı nokta ve yaşanılan çevresel riskler göz önüne alınca zengin ülkelerin kalkınma için model olamayacağı ve yeni bir kalkınma anlayışının geliştirilmesi gerektiği ifade edilebilir. Yerel endüstrilerin geliştirilmesi, küçük ölçekli tarımın desteklenmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarına, eğitim, sağlık ve yaşam alanlarına yatırımın teşvik edilmesi gibi adımlarla yenilikçi bir kalkınma anlayışına geçilebilir. Neo-liberalizme yönelik eleştiriler ile alternatif paradigma girişimlerinin eşitlikçi bir kalkınma anlayışına yol açabileceği ve uygulamada alternatif bir kalkınma anlayışı yaratabileceği umut edilebilir bir gerçekliktir.

Kaynakça

- Amin, S. (1999). *Küreselleşme çağında kapitalizm*. (V. Erenus, Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Aral, B. (2001). Bir insan hakkı olarak “kalkınma hakkı”. *İnsan Hakları Yıllığı*, 23, 129-145.
- Aydın, M. K. (2000). Neoliberal dalga ya da küreselleşme. *Bilgi*, 2(1), 13- 26.
- Başkaya, F. (2004). *Kalkınma iktisadının yükselişi ve çöküşü*. Ankara: Maki Basın Yayın.
- Bauman, Z. (2019). *Azınlığın zenginliği hepimizin çıkarına mıdır?*. (H. Keser, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Boratav, K. (2004). Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?. E. A. Tonak (Der.), *Küreselleşme emperyalizm, yerelcilik, işçi sınıfı* içinde (ss. 21-31). Ankara: İmge Kitabevi.
- Byres, T. I. (2008). Neo-liberalizm ve az kalkınmış ülkelerde ilkel sermaye birikimi. A. Saad-Filho & D. Johnston (Haz.). (Ş. Başlı & T. Öncel, Çev.). *Neo-liberalizm muhalif bir seçki* içinde (ss. 143-154). İstanbul: Yordam Kitap.
- Colas, A. (2008). Neoliberalizm, küreselleşme ve uluslararası ilişkiler. A. Saad-Filho & D. Johnston (Haz.). (Ş. Başlı ve T. Öncel, Çev.). *Neo-liberalizm muhalif bir seçki* içinde (ss. 123-139). İstanbul: Yordam Kitap.
- Çelik, E. (2011). Bir insan hakkı olarak kalkınma hakkı. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(2), 451-478.
- Declaration on the right to development. (1986). *United Nations*. Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RightToDevelopment.aspx>.
- Dedeoğlu, M. (2012). Küreselleşme sürecinde neoliberal ahlaki paradigmanın felsefi temelleri. *HAK- İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1(1), 187-208.
- Freeman, M. (2016). Neoliberal politikalar ve insan hakları. (Ş. E. Topuzkanamış, Çev.). *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(2), 165-188.

- Ghosh, J. (2005). The right to development and international economic regimes. A. Sengupta, A. Negi & M. Basu (Ed.), *Reflections on the right to development* içinde (ss. 276-307). New Delhi: Sage Publications.
- Gunatilleke, G. (2005). The right to development in Sri Lanka. A. Sengupta, A. Negi & M. Basu (Ed.), *Reflections on the right to development* içinde (ss. 155-207). New Delhi: Sage Publications.
- Held, D., & McGrew, A. (2014). Küreselleşmeyi anlamak. D. Held & A. McGrew (Haz.). (A. R. Güngen, A. S. Mercan, B. Özçelik vd., Çev.). *Küresel dönüşümler büyük küreselleşme tartışması* içinde (ss. 75-144). Ankara: Phoneix Yayınevi.
- Held, D., & McGrew, A. (2014). Küresel eşitsizlik biçimleri. D. Held & A. McGrew (Haz.). (A. R. Güngen, A. S. Mercan, B. Özçelik vd., Çev.). *Küresel dönüşümler büyük küreselleşme tartışması* içinde (ss. 502-509). Ankara: Phoneix Yayınevi.
- Kaboğlu, İ. Ö. (1996). *Dayanışma hakları*. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Kaya Özçelik, P. (2013). Neoliberal küreselleşme süreci ve yoksulluk. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(2), 417-431.
- Malhotra, R. (2005). Right to development: Where are we today. A. Sengupta, A. Negi ve M. Basu (Ed.), *Reflections on the right to development* içinde (ss. 127-152). New Delhi: Sage Publications.
- Marks, S. P. (2005). Human rights framework for development: Seven approaches. A. Sengupta, A. Negi & M. Basu (Ed.), *Reflections on the right to development* içinde (ss. 23-61). New Delhi: Sage Publications.
- Mourgeon, J. (1991). *İnsan hakları* (A. Ekmekçi & A. Türker, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nowak, M. (2005). The right to life, survival and development. A. Alen, J. V. Lanotte, E. Verhellen, F. Ang, E. Berghmans & M. Verheyde (Ed.), *A commentary on the United Nations convention on the rights of the child* içinde (ss. 1-49). Leiden (Netherlands): Martinus Nijhoff Publishers.
- Oygur, H. (1984). Kalkınma düşüncesinin gelişmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2(3), 25-32.
- Osmani, S. R. (2005). An essay on the human rights approach to development. A. Sengupta, A. Negi ve M. Basu (Ed.), *Reflections on the right to development* içinde (ss. 110-126). New Delhi: Sage Publications.
- Ökten, Ş. (2007). Gelişme ve demokrasi: Kalkınmayla demokratikleşme ya da kalkınmanın demokratikleştirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 91-106.
- Özdek, Y. (2002). Küresel yoksulluk ve küresel şiddet kıskacında insan hakları. Erişim adresi: <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/alintilar/509.pdf>
- Özdemir, Ş. (2006). *Kalkınma hakkının hayata geçirilmesi adına yürütülen çalışmalar: Birleşmiş Milletler bağımsız uzmanının görüşleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Palley, T. I. (2008). Keynesçilikten neoliberalizme: İktisat biliminde paradigma kayması. A. Saad-Filho & D. Johnston (Haz.). (Ş. Başlı & T. Öncel, Çev.). *Neo-liberalizm muhalif bir seçki* içinde (ss. 42-59). İstanbul: Yordam Kitap.

- Petras, J., & Veltmeyer, H. (2006). *Maskesi düşürülen küreselleşme*, (Ö. Akpınar, Çev.). İstanbul: Mephist.
- Savran, S. (2011). *Kod adı küreselleşme*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Sengupta, A. (2000). Realizing the right to development. *Development and Change*, (31), 553-578.
- Sengupta, A. (2002). On the theory and practice of the right to development. *Human Rights Quarterly*, (24), 837-889.
- Scholte, J. A. (2005). *The sources of neoliberal globalization*. United Nations Research Institute for Social Development.
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle kalkınma*. (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sniegocki, J. (2008). Neoliberal globalization: Critiques and alternatives. *Theological Studies*, (69), 321-339.
- Somel, C. (2002). Az gelişmişlik perspektifinden küreselleşme. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, (18), 199-208.
- Somel, C. (2004). Bağımlılık kuramı ve Güney Kore deneyimi. E. A. Tonak (Der.), *Küreselleşme emperyalizm, yerelcilik, işçi sınıfı içinde* (ss. 69-115). Ankara: İmge Kitabevi.
- Şenses, F. (2004). Neoliberal küreselleşme kalkınma için bir fırsat mı engel mi?. *Economic Research Center*, 1-27.
- Türkay, M. (2009). *Sermaye birikimi, kalkınma, az gelişmişlik Türkiye ve dünya üzerine notlar*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- UNDP. (2019). *İnsani gelişme raporu 2019: 21. yüzyılda insani gelişmedeki eşitsizlikler*. Erişim adresi: https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/hdr2019.
- Uvin, K. (2004). *Human rights and development*. USA: Kumarian Press.
- Ünay, S. (2009). Küresel kalkınma paradigmasının evriminde kurumsal etkenler ve Dünya Bankası. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (41), 87-111.
- Yaşar, Y., & Yenimahalleli Yaşar, G. (2012). Neoliberal küreselleşme ve sosyal politikada dönüşüm. *Mülkiye*, 36(274), 63-91.
- Yeldan, E. (2011). Neoliberal küreselleşme ideolojisinin kalkınma söylemi üzerine değerlendirmeler. *Praksis*, (7), 19-34.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya sistemleri analizi bir giriş*. (E. Abadoğlu & N. Ersoy, Çev.). İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Zabcı, F. (2017). *Dünya Bankası yanlısamalar ve gerçekler*. İstanbul: Yordam Kitap.